

МИР НА ВРЕДНОСНОЈ ЛЕСТВИЦИ
У СПИСИМА НЕМАЊИЋА СРБИЈЕБорислав Д. Гроздић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Чланак представља покушај реконструкције поимања мира у српским средњовековним списима Немањића Србије. Према тадашњем схватању мир је на високом месту у хијерархији духовних, политичких и моралних вредности, јер је схватан као претпоставка за лично спасење и спасење народа Божјег, као духовне заједнице. Један од значајних услова за мир су симфонија духовне и световне власти.

Кључне речи: мир, спасење, власт, списи, Немањића Србија.

„Када би цареви и вође народа имали љубави према Богу, никада не би ратовали. Рат се шаље за грех, а не за љубав. Господ нас је створио из љубави и заповедио нам да волимо једни друге и да славимо Бога.

Када би се властодршци придржавали заповести Божијих, а народ и потчињени властодршце слушали у смирењу, на земљи би настао велики мир и весеље.

Али, због властољубља и непослушности гордих страда цело човечанство.“

Старац Силуан

Увод

Мир је општечовечански идеал којем свет одувек тежи. Опште место у религијским учењима, философским и етичким концепцијама јесте да је мир норма, оно што треба да буде, а рат аномалија, оно што не би требало да буде. Посебно се у наше време инсистира на мирном превазилажењу личних, друштвених и интернационалних конфликта. Мир јесте вредност која у различитим системима идеја, веровања и вредности – религијама, философијама, идеологијама, по правилу, стоји на врху лествице вредности. Међутим, чињенице да је било толико ратова и да их још увек има говори да постоје вредности због којих се мир жртвовао и жртвује, јер су оне на вредносној лествици изнад мира.

Мир се у ширем смислу може дефинисати као стање безбедности и реда, у оквиру заједнице, које гарантују закон, обичаји, јавно мњење и слично. Не би се могло ре-

ћи да је средњовековно друштво било мирна заједница, пре би се рекло да није било. У ужем смислу, појам мира се дефинише као стање или ситуација без рата, у којој нема непријатељстава. Мир би се могао дефинисати и као хармоничан друштвени однос међу људима, а у међународним односима стање супротно ратном.

Под списима из времена Немањића Србије подразумевамо оне списе које пишу Срби на српском језику, односно старословенском у српској редакцији. Српско писано наслеђе много је шире уколико се узме у обзир и оно што је преведено на српски језик и оно што није преведено, али је коришћено.¹ За потребе овог рада користили смо целокупно српско писано наслеђе из периода династије Немањића. За реконструкцију схватања о миру у Немањића Србији најзначајнији су следећи извори: библијски текстови; списи црквених отаца у којима се тумачи Свето писмо који су на старословенски језик преведени и који су сачувани у рукописима српске редакције; светоотачки списи; изворни византијски списи који нису преведени (беседе, слова); правни списи; текстови оригиналне литературе (српска житија, службе, летописи и родослови, итд.), на српски преведена и у српској књижевности примљена византијска књижевност, византијска књижевност у старом словенском преводу, прилагођеном српском језику.

Државна и црквена власт у служби миру као узвишеној моралној и духовној вредности

У Немањића Србији неодојиви су духовни и друштвени живот, веровање и политика, историја цркве и историја државе. Посебно је карактеристично да се у Немањића Србији, од Стефана Немање до распада Душановог царства, одлучно показује опредељење за православље, али у исто време и за чување своје посебности, државности и народне самосвојности. Православље има највећи утицај на начин живота у целини, на поглед на свет, према томе и на поглед о друштвено-политичким феноменима, као што су држава, власт, владалац, однос цркве и државе, итд. Политичка схватања Немањића садрже узвишени политички идеал, који је уоквирен новозаветним учењем о спасењу, а то је не само лично, већ и спасење народа у целини као духовне заједнице. Кроз тај идеал као кључ могу се најбоље и најистинитије разумевати и поимања мира у Немањића Србији.

Црква је показивала и велико интересовање за мир, али не као далеки мир који је био хришћанско оправдање за вођење ратова, већ као непосредни циљ. Свештенство је увек наглашавало чињеницу да сви хришћански владари треба да живе у миру једни са другима и да су одговорни за мир и спокојство у својим краљевинама. Данас постоји недовољна свест о томе да се са хришћанством открива најузвишенија мисија људске власти. Та мисија се огледа у томе да допринеси стварању услова и могућности за људско спасење, путем уређивања мирног живота у заједници (1 Тим 2, 2). Световна власт, штитећи врлину и обуздавајући рушилачке страсти, олакшава мисију Цркве која се огледа у спасавању људских душа. Будући да власт чува нарочити поредак живота, и без тог поретка живот у заједници је немогућ. Није случај створио власт коју има глава породице, судија или власт коју има цар – према учењу Цркве то су борци који су постављени између добрих и злих да првима омогуће спокојан живот међу другима.

¹ *Стара српска књижевност*, хрестоматија, приредио и превео Т. Јовановић, Филолошки факултет, Београд, 2000, 5.

До стварања Христове Цркве држава је своју мисију испуњавала мање свесно, јер се у незнабожачком свету само наслућивала висока мисија државне власти. Отуда су у многим културама и државама цареви доживљавани као живи ликови богова. Црква је признала божанско порекло државе, а држава тек од Константина Великог почела да поштује Цркву као живо представништво од Бога, која указује на циљ људског постојања – спасење душе у вечности и делује у његовом остваривању. Црква учи не само да власт треба поштовати и да јој се треба потчињавати, већ налаже и жртвовања за добро државе, жртвовање имовине, па чак и живота. Зато свети Амвросије каже: „Ако је Син Божији плаATIO порез Ћесару, ко си онда ти да мислиш како си слободан од пореза“.

Политика пружа човеку власт, али не да би је он злоупотребљавао и понашао се самовољно. Онај ко злоупотребљава власт и који се понаша самовољно – преступник је пред народом. Насупрот томе, према учењу Цркве истински владар (политичар) доживљава своју власт као служење, као обавезу, као бреме и настоји да схвати и усвоји вештину владања. И све док његова вештина није изашла на крај и није нашла стваралачки право разрешење задатка, и све док он сам није ослобођен своје обавезе, мора да носи бреме свога служења, одговорно и одважно, па макар се радило и о његовом животу и смрти.

Државној власти својствена је трагична црта, јер се сваког момента може претворити у трагедију која ће се одразити и на лични живот носиоца власти и на општи живот народа. Стога је истински владар (политичар) обавезан да ризикује свој живот, слично војнику у рату. То је разлог због којег плашљивци и кукавице немају шта да траже у политици. Дакле, истински политички успех доступан је само ономе ко се лаћа посла са одговорношћу и љубављу. „И царству ми је потребно да по могућности постане слично Богу па да се најчовекољубивије стара о онима који су под његовом влашћу, и да одржава свете божје цркве, да би по њиховим молитвама и прозбама царство ми стекло милост човекољупца-Бога. И као што Бог подељује онима који га воле, достојна уздарја и извршује њихову жељу, тако и царство ми, онима што благомислено приступају к Њему, достојно дарује добротинства и испуњава њихову жељу“, пише у хрисовуљи цар Душан манастиру Ксенофу.²

Идеја симфоније, коју је свети Сава кроз *Законоправило* уградио у темеље државе и цркве Немањића Србије, позива државу на мир, али не онај који се испуњава из дипломатских побуда, већ на мир са Богом и Његовом Црквом, о којем учи Црква. Мир и ред у држави су основни разлози због којих свети оци, на пример свети Амвросије Милански, налажу да се треба молити за оне који су на власти. У таквим приликама и у душевном спокојству хришћани могу најбоље да служе Богу. Кроз овакво објашњење Д. Богдановић сматра да долази до изражаја једно опште искуство друштва раздираног без престанка борбом за власт, побунама, династичким и дворским превратима, сукобима који су уносили пометњу и неспокојство у духове и ометали живот цркве. Исто тако, сведоци честог гажења закона и самовоље властодержаца, хришћански поданици, имали су да се моле и за то да власти правично и по истини управљају државом, из чега избија и страх од јереси покривене ауторитетом државе.

² *Грчке повеље Српских владара*, издање текстова, превод и коментар А. Соловјев и В. Мошин, Издање Задужбине д-ра Николе Крстића, Београд, 1936, 187; Хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Ксенофу на Светој Гори, Јуна 6860 (1352), индикта V.

Идеја симфоније представља својеврсну заштиту, односно принципијелну границу државној власти као таквој, која је стално у искушењу да обнови паганско схватање о неограничености. За разлику од западноевропских идеја „природног права и друштвеног уговора“, према којима се права човека и грађанина изводе из једне безбожне основе и претпоставке и које служе као основа за ограничење паганске апсолутне власти државе, у Византијској политичкој философији наилазимо на идеје које, на основу црквеног учења, постављају основу о ограничењу власти државе. Посебно је значајно питање односа Цркве и државе, јер се из њиховог складног односа рађа мир. Симфонија као сагласан однос између Цркве и државе је, за разлику од Византије, без већих одступања остваривана у Немањини Србији. Поред осталог, тај однос се огледао и кроз институцију сабора – црквених, државних и народних. Српски сабори су представљали институцију коју су чинили световни и црквени великаши, а сазивани су ради решавања најзначајнијих питања, поред осталих рата или мира.

Дубока свест о претежности духовног над материјалним

У више случајева можемо видети допринос миру црквених представника у Немањини Србији о чему налазимо трагове у различитим српским списима. Један од таквих су мировне мисије Светог Саве и преношење моштију Светога Симеона у Србију ради измирења браће, о чему пишу Доментијан и Теодосије. Након преношења моштију Светог Симеона у Србију и њиховог поновног мироточења у Студеници, Доментијан следећим речима описује како су живели браћа Стефан и Сава: „И док су они тако живели у великој љубави и док се Христос љубитељ њихов настањивао међу њима, и Дух свети почивање у пресветим душама њиховим, сви непријатељи отачаства њихова, видљиви и невидљиви, падаху пред његове ноге (мисли се на Стефана Првовенчаног прим Б. Г.) молитвама и благосиљањима њихова преподобнога оца (светог Симеона Б. Г.). А свете цркве утврђиване првим миром и тишином, славославању Бога у свакој тишини поучаване од подвигоположника богоносног кир Саве, и у свему добро успеваху у божанственим службама и у духовним песмама, славословећи небеснога Добротвора стројитеља света. И друге свете цркве зидаху се у великој слави Божјој, заповешћу боголепнога кир Саве и љубазнога брата његова који је царао на престолу славе његове. И сва земља отачаства њихова испуни се благодаћу Христовом доласком светих богоносаца од Свете Горе, и благодат Божја блисташе свуда, кудгод је ишао Свети Сава. Јер сама истина Христос са Оцем и Светим Духом сатворише светолепну обитељ у њему, уподобивши свету душу његову Аврамовој кућици на истинито покојиште трисветој и животворећој Тројици“.³

Доментијан наглашава да је након доношења моштију светог Симеона и боравка архимандрита Саве у Србији све било „пуно обиљем“, испуњено „сваким весељем и радошћу“, као и у време Стефана Немање, када је Сава као младић отишао у Свету Гору и закључује: „Бог беше уздигао њихово царство свемоћном силом, хотећи просла-

³ Доментијан, *Животи светог Саве и светог Симеона*, превео др Лазар Мирковић, предговор др Владимир Ђоровић, СКЗ, Београд, 1938, 100.

вити угоднике своје и са њима привести у царство небеско сабор оних који га љубе“.⁴ Као пример складног односа између браће, као највиших представника Цркве и државе у Немањића Србији, Доментијан изражава речима: „Све непријатељске победе угаснуше силом Божјом, а мир Божји и тишина процветаше у отачаству Преподобнога. И пошто су свељубазна браћа пребивала у великој љубави, у тишини мирно, и док се цео народ њиховог отачаства у свему добро веселио на многа лета, и опет после тих година многи цареви подигоше борбу на њихово отачаство. А силом Божјом и молитвама Светога никакве пакости не моглоше учинити, него Бог још више прослави своје слуге великим чудотворењима. Док је ходио Преподобни са љубазним својим братом, молитвама преподобнога Симеона, оца њиховог, Бог им показа велика чудеса у свим ратовима, помажући верноме слуги својој, сапрестолнику отачаства свога“.⁵

Након повратка са преговора о миру са Андријом II и отклањања велике ратне опасности, како пише Доментијан: „Потом оба светилника Божја и пастири свога отачаства благодарише Бога оцаца својих. и тако пребиваху за много година безбрижно, одасвуд имајући мир и увек у Богу добро подвизавајући се, и собом показујући слику превелике смерности својој отачаству“.⁶ М. Петровић о светом Сави каже: „За мир и миротворство спреман је био увек да се жртвује. Рат се води по нужди, и то против неразумних који неће да схвате и прихвате понуђени мир из којег се рађа благостање. Основни предуслов за мир и благостање јесте узајамно помагање државних и црквених власти“.⁷

Аренга повеље цара Душана манастиру Есфигмену на Светој Гори из 1347. године изражава схватања српског цара у вези са неколико значајних питања, која се односе на нашу тему али, осим тога, она говори не само о Душановом ставу већ о схватању владара Немањића уопште. „Лепа је и бојна фаланга и ред војника и ратна вештина за бој с непријатељима и за сузбијање противника, али много више од тога прибављају победу царству ми они који су оборуђани крским знаком и који као бранитељи стоје пред влашћу и силом Светодршца, оружјем молитава надалеко одвраћајући противнике. Јер од [првих] горе поменутих долази помоћ мноштва и снаге и бојна опрема и грозност војника, – а од оних, који се по Божјој вољи брину за државу, молитва уз пост једног човека, иако лишеног телесне снаге, без оружја и судара с непријатељима обара целе непријатељске фаланге и доноси победу, невидљиво сузбијајући нападаче. Дакле, било би неразборито, сматра царство ми, обраћати пажњу на неправедна расуђивања оних [првих] и награђивати их многим даровима и бринути се за средства њихове исхране, а занемаривати ове, према којима би више требало да се покаже благонаклоност царства ми. Због тога царство

⁴ Исто, 101.

⁵ Још један пример: „Као Бог који све испуњава добротом, и он (Сава Б. Г) непрестано подобећи се Владици својој, недостатке свога отачаства испуњавао је и љубљено савога брата венча Богом дарованом њему благодаћу, и сву земљу свога отачаства испуни сваком добром вером и добрим законима, и одасвуд утврди. И тако пребиваху у отачаству својој, у Богу добро напредујући, и у све часове дневне и ноћне с љубављу чекајући блажени и слатки глас позива Владике својој, на предстојећи њима пут, и увек имајући будне умне и душевне очи на испуњење закона, и на чување Божјих заповести и њима предатога таланта, спремајући се увек да одговоре небеском цару. И тако напредујући помагаху један другога“.

⁶ Доментијан, *Житије Светога Саве*, предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас-Георгиевска, издање на српскословенском Томислав Јовановић, СКЗ, Београд, 2001, 269.

⁷ М. М. Петровић, *Црквендржавна идеологија Светога Саве, Српска Византија*, Дом културе „Студетски град“, Нови Београд, 1993, 70.

ми потврђује овим златопечатним СЛОВОМ часној обитељи Спаситеља Христа, основаној на Светој Гори и названој Есфигмен, – сигурност онога што већ поседује, а и придодаје нека друга средства за исхрану, а то су...“⁸

Реч „лепа“ сигурно није употребљена само у смислу естетске категорије, већ би се рекло да је на трагу античког схватања према коме су лепо, истинито и добро неодојиви, односно да је оно што је лепо у исто време добро и истинито, оно што је добро да је лепо и истинито и оно што је истинито да је лепо и добро. Тако у општој хрисовуљи краља Стефана Душана свим светогорским манастирима читамо: „Свима је хришћанима потребно да свом снагом подражавају врлинама и да теже за лепим. Због тога и краљевство ми, волећи и прихватајући сву ревност и старање о лепом мојих славних и блажених предака и желећи и тежећи да им подражавам свом снагом ...“⁹ Свакако да је за владара и војсковођу „лепа“, што значи вредна, важна, корисна, добра „бојна фаланга и ред војника и ратна вештина“, јер се са њом води бој против непријатеља и сузбијају противници, али за цара не постоји дилема колико је важнија војска монаха „који оборужани крсним знаком и који као бранитељи стоје пред влашћу и силом Светодршца, оружјем молитава надалеко одвраћајући противнике“. Такође, изражена је пуна свест о томе колико је значајна и колику силу има „молитва уз пост једног човека, иако лишеног телесне снаге“, јер „без оружја и судара с непријатељима обара целе непријатељске фаланге и доноси победу, невидљиво сузбијајући нападаче“. То је оно о чему данас, могли бисмо рећи, не постоји свест или се на различите начине искривљује и злоупотребљава.

Из закључка који се изводи на крају аренге: „Дакле, било би неразборито, сматра царство ми, обраћати пажњу на неправедна расуђивања оних [првих] и награђивати их многим даровима и бринути се за средства њихове исхране, а занемаривати ове, према којима би више требало да се покаже благодатност царства ми“ може се закључивати о тадашњем схватању односа према монасима, манстирима – Цркви уопште.

И наредна аренга говори о схватању односа цара Душана према Цркви: „Кад већ цару доликује свака друга врлина, треба да му буде предмет највеће бриге и благочастивост према Божанству и ревност и старање за свете Његове цркве и за посвећене Њему обитељи. Тиме се наине и човекољубље развија, и љубав према Богу и ближњему успешно остварује испуњење закона и пророка. И царство ми, дакле, имајући по благодати Христовој ревност и веру и старање о Његовим светим црквама и светим манастирима, примало је и раније вести о часној Лаври светог оца нашег Атанасија, која се налази на Светој Гори Атосу, и имало је према њој срдачну чежњу и љубав и потпуно поуздање у њу...“¹⁰ Или, ставови изнети у Душано-

⁸ *Грчке повеље Српских владара*, 107. Хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Есфигмену на Светој Гори (између априла 1346 и децембра 1347). Овом хрисовуљом цар Душан потврђује манастиру Есфигмену сигурност његових старихседа, поклања манастиру другу половину села Портареја и ослобађа та имања од данка који се набрајају. Идентичан је садржај аренге и у другој повељи цара Душана манастиру Есфигмену из 1347. године, којом цар потврђује права манастира на метохији Кросуво. Исто, 113.

⁹ *Грчке повеље Српских владара*, 31; Општа хрисовуљи краља Стефана Душана свим светогорским манастирима, новембра 6854 (1345) год. индикта 14.

¹⁰ Исто, 119–121. Хрисовуља цара Стефана Душана Лаври светог Атанасија на Светој Гори децембра г. 6856 (1347) индикта I.А када је царство ми дошло с бојјим благовољењем на божанску ову и Свету Гору, и поклонило се и другим светим бојјим храмовима, дођох и у речену свету Лавру, и поклоних се пресветој вла-

вој повељи манастиру Пантелејмону: „Верном и богољубивом цару пристоји и доликује чувати сва света места подигнута за слављење Бога и његових угодника, и старати се о њиховом одржавању; а много више – о оним местима, која су посвећена бризи о душама и која дају средства за живот монасима који у њима бораве, а у којима се највише поштује Бог. Према томе треба више ценити и истрајно старање о томе, јер ово у том случају не само доликује, већ је и неопходно, па у колико је оно по врлини веће, у толико више заслужује дивљење. Тако се и одатле показује царска благочастивост и дарожљивост ове“.¹¹

Можда том узвишеном духовном и моралном идеалу Немањића, који је уоквирен новозаветним учењем о спасењу, личном и заједничком – народном, као духовне заједнице, лежи и одговор за истински политички успех, који се огледа у чињеници да су за безмало два века од зависне жупаније створили најмоћније балканско царство. Тај идеал је осмишљавао безмало сваку њихову предузету меру, прожимао сваку одлуку: борба и стварање независне државе, стварање самосталне цркве, подизање бројних храмова и манастира, итд. Зато у старим српским, пре свега хагиографским списима, читамо о политичком схватању и политичком деловању Немањића које је загледано не само деценијама већ и вековима будућност.

Закључак

Схватање о миру у списима Немањића Србије представља конзистентан и целовит систем идеја, веровања и вредности. У различитој мери и карактеру су садржане у књижевним списима (запис, аренга, нарација, житије, служба, канон, слово, похвала, посланица – писмо, родослов, повест, молитва, дневник), државноправним актима (закон, повеља) и другим писаним траговима, као и византијским списима (нпр. дела светих отаца), који су на српски језик преведени. Наведена схватања су неодојиви део шире целине – укупних политичких схватања у Немањића Србије, као и специфичан израз библијског схватања о миру.

У српским средњовековним списима не налазимо идеје, односно схватања о апсолутном крају рата у неком бесконфликтном друштву, о „вечном миру“, и слично. Према томе, могло би се рећи да је присутно схватање по којем рат остаје вечита судбина човечанства, а које је засновано на изворном хришћанском сазнању, на Христовим речима: „Чућете ратове и гласове о ратовима... Јер ће устати народ на народ и царство на царство...“ (Мт 24, 6–7). У српским средњовековним списима

дичици Богородици и светом оцу Атанасију, и видех и свете старце у њој и цео овај чувени манастир који задивљује цео свет, — премного захвалих милосрђу божем, и бих још чвршће и сигурније, из истинског и чистог срца, обузет љубављу према светој Лаври. Стога сам се, дакле, и нашао побуђен да учиним и већа нека добротинства сразмерно расположењу и потпуној оданости, коју сам стекао. Царство ми издаје, дакле, ово златопечатно СЛОВО, којим заповеда и наређује за сва имања и метохе и за остала права, која поседује ова часна Лавра на основу старих хрисовуља и простагми славних царева и осталих исправа, да их она држи и за сва будућа и вечна времена неузнемиравано, непоколебљиво, неодојиво и неодојиво и ненасилно, изузето од сваког и свакојаког намета, било постојећег сада, било оног који ће се у будуће измислити.“

¹¹ Исто, 127. Хрисовуља цара Стефана Душана руском манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори, Јануара 6855 (1348?) индикта 1.

наглашена су старозаветна схватања Старог завета, представљајући ограничено тумачење пацифистичких текстова Новог завета (концепт да насиље може да се користи као одбрана од агресије и убеђење да вера мора бити одбрањена од неверника и јеретика). У списима Немањића Србије не налазимо идеје о апсолутном миру и идеје о апсолутном забрањивању ратовања. Покушава да се ограничи примена силе, посебно међу хришћанима, на пример развијањем бројних мировних иницијатива, осуђивањем сукоба и инсистирањем на преговорима.

Многе идеје, веровања и вредности које баштине српски средњовековни списи могу да представљају идејну основу и за савремена гледања на мир. Најпре зато што указују и расветљавају духовну димензију мира, која је у култури српског народа запостављена, а уколико се оживљава у томе ума лутања и застрањивања. Схватања Немањића садрже велике идеје, јер су они чинили и велика дела, од зависне жупаније борили се за стварање независне, самосталне државе и аутокефалне Цркве, а затим преузели лидерство у политичком и духовном смислу стварањем царства и проглашењем патријаршије. Критичко и стваралачко прихватање њихових идеја, веровања и вредности значило би препород за српски народ и државу у духовном, идејном и моралном смислу.

Литература

1. Арвелер, Е.: *Политичка идеологија византијског царства*, „Филип Вишњић“, Београд, 1998.
2. Баинтон, Р.: *Хришћански ставови о рату и миру*, Историјски преглед и критичко преиспитивање, Алфа и Омега, Београд, 1995.
3. Богдановић, Д.: „Политичка философија средњовековне Србије. Могућност једног истраживања“, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд, 1988.
4. Богдановић, Д.: *Студије из српске средњовековне књижевности*, СКЗ, Београд, 1997.
5. Бубања, П.: *Филозофија мира*, Багдала, Крушевац, 1987.
6. *Византијска философија у средњовековној Србији*, приредио Борис Молосављевић, Стубови културе, Београд, 2002.
7. Велимировић, Н.: *Рат и Библија*, Светосавска књижевна задруга, Београд, 1993.
8. Гроздић, Д. Б.: *Православље и рат*, НИЦ „Војска“, Београд, 2001.
9. Марјановић Душанић, С.: *Владарска идеологија Немањића*, СКЗ, Београд, 1997.
10. Петровић, М. М.: „Црквенодржавна идеологија Светога Саве у Студеничком типичу“, *Осам векова Студенице*, Зборника радова, Београд, 1986.
11. Петровић, М. М.: „Свети Сава своје отачаству“, *Књижевне новине*, бр. 1007/1008, Београд, 2000.
12. Симеуновић, Д.: *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
13. Троицки, С.: *Црквенополитичка идеологија Светосавске Крмчије и Владареве Синтагме*, Глас САНУ, ССХИ, Београд, 1953.

14. *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Лазар Мирковић, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1939.

15. Сава Немањић, *Живот Стефана Немање*, превео Миливоје Башић, предговор Милан Кашанин, „Рад“, Београд 1975.

16. Свети Сава, *Сабрани списи*, данашња језича верзија Лазар Мирковић, Д. Богдановић, приредио Д. Богдановић, Просвета-СКЗ, Београд 1986.

17. Свети Сава, Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона*, превео Драгутин Костић, приредио и поговор написао Томислав Јовановић, „Кактакузин“, Крагујевац 1997.

18. Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, СКЗ, Београд 1998. (Друго издање, 1998, у посебној опреми, посвећено осамстогодишњици манастира Хиландара.)

19. Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, данашња језичка верзија Љиљана Јухас-Георгијевска, Лазар Мирковић, Миливоје Башић, приредила Љиљана Јухас-Георгијевска, Просвета-СКЗ, Београд, 1988.

20. Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас-Георгијевска, издање на српскословенском Томислав Јовановић, СКЗ, Београд, 1999.

21. Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, превео др Лазар Мирковић, предговор др Владимир Ћоровић, СКЗ, Београд, 1938.

22. Доментијан, *Житије светога Саве*, предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас-Георгијевска, издање на српскословенском Томислав Јовановић, СКЗ, Београд, 2001.

23. Теодосије, *Житија*, приредио Д. Богдановић, данашња језичка верзија Лазара Мирковић, Д. Богдановић, Просвета-СКЗ, Београд 1988.

24. Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео др Лазар Мирковић, предговор написао др Никола Радојчић, СКЗ, Београд, 1935.

25. *Грчке повеље Српских владара*, издање текстова, превод и коментар А. Соловјев и В. Мошин, Издање Задужбине д-ра Николе Крстића, Београд, 1936.

26. *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, струшки и атонски рукопис, САНУ – Одељење друштвених наука, Београд, 1975.

27. *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, 1, превео и приредио М. М. Петровић, Епархија жичка – манастир Жича, Манастир Жича, 2004.